

РОЛЬ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ КООПЕРАЦІЇ У ВИРОБНИЧОМУ ЗАБЕЗПЕЧЕННІ СЕЛЯНСЬКИХ ГОСПОДАРСТВ УКРАЇНИ (1922-1928 рр.)

Розкрито роль сільськогосподарської кооперації у забезпеченні основними засобами виробництва українських селянських господарств у доколгоспний період.

Ключові слова: сільськогосподарська кооперація, селянство, кредит, кошти, сільськогосподарський реманент.

Раскрыта роль сельскохозяйственной кооперации в обеспечении основными средствами производства украинских крестьянских хозяйств в доколхозный период.

Ключевые слова: сельскохозяйственная кооперация, крестьянство, кредит, средства, сельскохозяйственные орудия.

The role of agricultural cooperation in supply of Ukrainian peasant's farms with basic means of production in pre-collective farm period is revealed in the article.

Key words: peasant's farms, peasantry, credit, means, agricultural implements.

Радянське керівництво в загальному контексті реалізації завдань нової економічної політики відводило суто технологічну роль потужного засобу відновлення сільськогосподарського виробництва саме сільськогосподарській кооперації: «*Маса селянських господарств, ступенево кооперуючись та одержавши велику машину, прискорить своє повільне просування до соціалізму*» [1, с. 1]. Мала інвентаризація селянських господарств і слабка їх техніка вимагали впровадження довготермінового кредитування, якого на початку 1920-х років майже не було. Це було одним з основних завдань відновлюваної сільськогосподарської кооперації. Таким чином, створення системи сільськогосподарського кредиту розглядалося як один з основних засобів відновлення сільського господарства.

Радянська влада керувалася наступними міркуваннями: для сільського господарства з його екстенсивними формами господарювання, багатством, землею та значною кількістю безреманентних господарств, високим ступенем диференціації селянського господарства найважливішим розглядалося збільшення основних капіталів у нижчих груп господарств і, в першу чергу, живого й мертвого реманенту. Тому тут першочерговим завданням і проголошувалася робота в справі здійснення сільськогосподарського кредиту [2, с. 14]. Однак відновлення сільськогосподарської кооперації було можливе лише при активній самодіяльності населення, всебічній державній підтримці її як найкращої форми організації самодіяльності маси індивідуальних селянських господарств [3, с. 8].

Не можна сказати, що порушена нами проблема не привертала до себе увагу дослідників, проте ми

спробували поглянути на цю проблему під іншим кутом зору. До неї звертались у своїх роботах різні дослідники, серед них – І. Батюк, Й. Маєвський, Є. Дешко, О. Одінцов, А. Морозов, В. Марочко [4].

З 18 до 25 березня 1922 р. у Харкові працював Перший Всеукраїнський з'їзд уповноважених сільськогосподарської кооперації. У ході його роботи було завершено процес організаційного оформлення радянської системи сільськогосподарської кооперації [5, с. 101]. На з'їзді було прийнято статут Всеукраїнської спілки сільськогосподарських кооперативних товариств – «Сільський господар», важливим завданням якої було надання необхідної допомоги населенню з машинопостачання та розширення можливостей кредитування з метою покращення рівня виробничого забезпечення.

Значною перешкодою на шляху до повномасштабного відновлення діяльності української системи сільськогосподарської кооперації був катастрофічний фінансовий стан, в основі якого лежала нестримна гіперінфляція, яка майже повністю знецінила діючі на той час, навіть офіційно не гроші, а «радзнаки».

Торгівельні операції з постачання за відсутності власних оборотних коштів розвивалися на основі товарного кредитування поставників і займали перше місце в торгівельних операціях кооперативів на початковому етапі роботи. Весь наявний грошовий кредит «Сільського господаря» по збутових операціях був спрямований у машинні операції, куди було затрачено 33,36 % всього балансу. Так було витрачено аванс, узятий на заготівлю хліба по договору з Держбанком, і через це «Сільський господар» залишився без кредиту до травня 1923 р., коли було нарешті покрито заборгованість перед Держбанком [6, с. 25].

Робота кооперації з машинопостачання у 1922-1923 р. може розцінюватися як значне досягнення, бо державні машинні кредити (870 тис. крб) переважно спрямовувались «Село-Техніці», і тому сільськогосподарська кооперація спиралася лише на власні сили. Однак навіть в умовах, коли «Сільський господар» не міг скористатися банківським кредитом, а короткотривалий на 2-3 місяці був занадто тяжкий (2-3 % на місяць), сільськогосподарська кооперативна мережа продемонструвала готовність працювати у забезпеченні села реманентом. Так, з 26 до 30 листопада 1922 р. відбувся ІІ з'їзд «Сільського господаря», на якому зазначалося, що вже на першому етапі роботи було постачання машин за готівку – 10-15 %, а решту в кредит [7, арк. 34].

Головне місце в операціях з постачання займали у 1922-1924 р. сільськогосподарські машини та знаряддя, будівельні та технічні матеріали, господарські знаряддя. Але в силу малих оборотів по цих товарах, а також при переведенні сільськогосподарських заготовок (товарообмінні операції) сільськогосподарська кооперація мала в своєму асортименті і споживчі товари, які в деяких товариствах доходили до 30 % усіх товарів [8, с. 10].

Однак навіть у таких складних умовах у 1922 р. із загальної суми проданих машин на 1,8 млн крб «Сільський господар» за 9 місяців реалізував техніки на 325 тис крб, що становило 18 % від загального продажу сільськогосподарського реманенту по республіці [1; 11]. З кожним роком цей показник тільки зростає.

Так «Сільський господар» за 1923 р. продав сільськогосподарських машин та знарядь уже на понад 1 млн золотих крб [32]. А сільськогосподарська кооперація на місцях цього року змогла реалізувати реманенту ще на 400 тис. крб [9, с. 11]. Наприклад, на посівну кампанію 1923 р. у Київській губернії «Сільський господар» відправив для райсільгоспсоюзів 450 плугів, 20 молотарок, 100 борін, 100 сівалок [10, с. 7]. Частка кооперації зростає таким чином майже до 50 %. Це було результатом того, що «Сільський господар» установив хлібні ціни та розцінював машини на хліб. А хлібні ціни у кооперації були вищі за ринкові. «Сільський господар», наприклад, за жито давав 52 коп, а ринок – 50 коп. Крім того, у «Сільського господаря» ціни на машини завжди були нижчі, ніж у «Село-Техніці» та Укрмашільтреста [6, с. 29].

У червні 1923 р. у друкованому органі «Сільського Господаря» писали, що за останні 2 роки було вироблено більше сільськогосподарських машин, скільки їх може придбати селянство, а недостача живого інвентарю перевищувала нестачу мертвого. Селянство ж ще побоювалося курсової різниці, говорячи, що *«якщо курс карбованця буде продовжувати скакати» вгору, то доведеться позбутися й хати, щоб розплатитися з боргами*. Тому кооперація в ці роки відверто йшла на ризик, продаючи в кредит, і змушена була вираховувати вартість у хлібних одиницях. Керівництво кооперації наводило на користь такої своєї лінії влучний приклад – *«було б смішно, аби на Харківському паровозобудівному заводі склали готові паровози і не давали зруйнованій залізниці,*

чекаючи, поки вона заплатить готівкою, тому якщо хочемо перемогти на сільськогосподарському фронті – чекати з роздачею машин у кредит не можна» [11, с. 16].

У загальному асортименті проданих товарів «Сільським господарем» у 1924 р. сільськогосподарські машини та знаряддя займали 22,9 % [8, с. 11]. При цьому за перші 9 місяців 1924 р. їх продано було на 2 759,4 тис. крб, а всіх товарів – на суму 5 996,3 тис. крб [12, с. 12].

У 1923-1924 р. частка сільськогосподарської кооперації у продажі сільськогосподарських машин становила 19,2 %, цього року було реалізовано реманенту на 2,5 млн крб. Порівняно з попереднім роком, продаж збільшився на 41 %, загальний збут по Україні зріс – на 135 %, а збут сільськогосподарської кооперації – на 60 % [9, с. 11]. І це незважаючи на складні умови, в яких змушена була працювати кооперація. Адже відповідно до декретів РПО сільськогосподарською кооперацією передбачався кредит на сільськогосподарські машини терміном лише до 12 місяців. Наприклад, Всеросійським Сільсоюзом з сільськогосподарського реманенту, що в нього було на 6 млн крб. у 1924 р., було продано на 3 млн крб або лише 50 % [13, с. 11].

Таблиця 1

**Закупки реманенту за системою
«Сільський господар»**

	За 1922-1923 р.	За 1923-1924 р.
Райсільгоспсоюзи	4 961 828	24 432 556
Пересічно на 1 союз	82 697	407 209

З наведеної вище таблиці видно, що продаж машин низовим товариствам лише за рік вдалося збільшити майже у 5 разів, і вже у 1924 р. пересічно 1 союз реалізовував техніки для села на понад 407 тис. крб [8, с. 9].

На початку січня 1924 р. «Сільський господар» підписав умови з Укртрестсільмашем на закупівлю в нього сільськогосподарських машин та знарядь на суму майже 3 млн золотих крб. Щодо асортименту, то найбільшу кількість становили плуги – 22,7 тис. штук, а також борони, букери, сівалки, віялки, молотарки, двигуни, млини, маслобійки [14, с. 31]. Значною була частка імпортової техніки, адже через Укрзовнішторг «Сільський господар» одержав ліцензій на ввезення машин із-за кордону на суму понад 1 млн крб. Разом же вже за весняно-осінній період 1924 р. «Сільський господар» мав машин для продажу на понад 3,5 млн крб, що становило понад 50 % попиту. В основі продажу – кредит від 1 до 5 років. [15, с. 6-7]. За рік же було реалізовано машин на 2 479 тис. крб [16].

До справи машинопостачання «Сільський господар» залучив 36 окрсільсоюзів, а розподіл реманенту здійснювався через 61 райсільспілку [17, с. 1-2]. Для порівняння – у цьому ж році Укрсільмаштрест проводив продаж з 40 складів [16]. На одну районну спілку в середньому припадало машин на 38 190 крб. Найбільшими за обсягами продажів союзами були: Полтавський (88 334 крб), Луганський (76 198 крб), найменшими – Лебединський (1 776 крб) та Корос-

тенський (3 487 крб). Крім сільськогосподарських машин, з 1 січня до 1 вересня 1924 р. було продано дрібного сільськогосподарського реманенту (ходи, коси, вила) на суму 366 272 крб [14, с. 31].

Розмаїття сільськогосподарського інвентарю, який реалізовувався за допомогою сільськогосподарської кооперації, можна побачити на прикладі Валківського сільгоспосоюзу, через який у першій половині 1924 р. пройшло до 600 різних машин і знарядь на суму 31 059 крб, з них у кредит – на 27 078 крб, і за готівку – на 3 381 крб. На першому місці тут були залізні плуги – 269, потім борони – 55, жнивирки – 41, сівалки – 39, ходи – 24, соломорізки – 19, молотарки – 12, приводи – 9, віялки – 6 шт. Дві третини всього числа машин продано сільськогосподарським товариствам – на суму 20 720 крб, колективам і комунам – на суму 3 800 крб, різним особам – на суму 6 539 крб [18, с. 86].

У своїй роботі з машинопостачання на селі сільськогосподарська кооперація постійно відчувала організаційні та фінансові труднощі. Вже на I Всеукраїнському з'їзді колективів «Сільського господаря» вказувалося, що продаж машин через кооперативну мережу у 1924 р. здійснювався у важких умовах [12, с. 58]. Негативно впливала на це й неспроможність селянства правильно розрахувати власні можливості, підштовхувана прагненням якнайшвидше поліпшити матеріально-технічне забезпечення свого господарства. Часто траплялися ситуації, коли селянин брав у сільськогосподарській кооперації у кредит певну суму і на ці кошти у «Плугатаря» купував борону, жатку та інші знаряддя в кредит і таким чином заборговувався настільки, що не в змозі був сплатити і стільки майна не мав [19, арк. 138].

У 1924-1925 господарському році було продано на 1 млн крб машин менше, бо Сільбанк у першому півріччі відмовився приймати векселі сільськогосподарських товариств, що їх продавали Союзи [20, с. 83]. Крім того, на цей рік «Сільський господар» взагалі не отримав кредитів на вітчизняні сільськогосподарські машини від держави і тому змушений був лише продавати рештки від минулого року. Їх сума становила 700 тис. крб, і вже станом на 1 квітня 1925 р. реманенту було реалізовано на 450 тис. крб, а разом з низовою кооперацією – на 1,15 млн крб [9, с. 12].

У таких умовах «Сільський господар» продовжував розширювати роботу з реалізації імпортних машин. З одержаних ліцензій на суму 1 150 тис. крб було закуплено техніки на 560 тис. крб, що разом з лишками становило товару на 780 тис. крб, з яких було продано селянству техніки на 665 тис. крб [9, с. 12].

Уже у 1924 р. Укртрестсельмаш узяв лінію на відкриття своїх машинних розподільчих пунктів у районах, де працювали і сільськогосподарські союзи, створюючи таким чином додаткові організаційні труднощі у роботі системи та вносячи елементи дезорганізації у машинопостачання. Тому «Сільський господар» не поспішав брати на себе централізованого машинопостачання й відповідальності за роботу союзів, з якими Укртрестсельмаш безпосередньо зв'язувався. Свої ж операції постачання «Сільський господар» зосереджував навколо виробів, виступаючи

перед трестами як замовник за точно виявленими вимогами з місць, уникаючи власних складських операцій [21, с. 146].

Та все ж таки роль сільськогосподарської кооперації в постачанні селянському господарству необхідних йому знарядь праці, товарів та матеріалів виробничого призначення з року в рік зростала. Незважаючи на те, що сільськогосподарська кооперація не була, як система, основною машино-торгівельною організацією, а вся робота з машинопостачання сільського господарства проводилась Укртрестсельмашем через свої бази, у 1925 р. сільськогосподарські товариства пропустили через себе понад 50 % машин, проданих Укртрестсельмашем [17, с. 1]. Цьому сприяло широке охоплення селянського населення кооперативною мережею. Станом на 1 квітня 1926 р. до системи сільськогосподарської кооперації було втягнуто 1 497 000 селянських господарств, що становило 30 % усіх селянських господарств [1, с. 1]. Наприклад, у 1925 р. Високопільське сільськогосподарське кредитове товариство обслуговувало 40 % господарств району, нараховувало 400 членів. Протягом року товариство заготовило сільськогосподарських машин на суму 15 тис. крб та продало на 7 500 крб [22, с. 97].

Якщо разом у період з 1922 р. до червня 1925 р. на Україні було продано сільськогосподарських машин на 14 700 тис. крб, то через сільськогосподарську кооперацію – на 6 075 тис. крб або 42 % [9, с. 13].

З середини 1920-х років операції «Сільського господаря» з постачання сільськогосподарської техніки та інвентарю постійно зростали. Головна увага приділялася постачанню сільськогосподарських машин, які надавалися у розстрочку на 2-3 урожаї. У 1925 р. лише плугів на складах Київської філії налічувалося до 4 тис., а на базах периферії – 3 тис., у зв'язку з підвищенням цін на сільськогосподарські машини нової продукції, піднялися й ціни на плуги. Проте все ж таки ціни у кооперації були нижчі, ніж у «Село-Техніці». Наприклад, плуг коштував 27,50 крб на золото, а у «Село-Техніці» – 30 крб [23, арк. 151].

У 1926 р. «Сільський господар» разом з державним акціонерним товариством «Плугатар» були визнані основними машино-торгівельними організаціями [17, с. 1-2]. Цьому сприяв погляд більшовиків на кооперацію як «шлях до соціалізму» [24, с. 2]. Вже у цьому році сільськогосподарська кооперація повинна була організувати свій апарат фахівців з машинопостачання та встановити нові комерційні зв'язки. Розмір участі «Сільського господаря» в загальній масі визначався у 20 % або на 6 млн крб, з яких реманенту внутрішнього виробництва було на 2,4 млн крб, решту становив імпорт [25, с. 270]. Проте у цьому році 80 % сільськогосподарських машин було продано через сільськогосподарську кооперацію [26, арк. 98]. Для порівняння – наприклад, у тому ж 1926 р. 70 % сільськогосподарських машин та знарядь у Росії селянство отримувало на державних сільськогосподарських складах [27, с. 960].

Високі показники української кооперації зумовлювалися наступною обставиною. 20 % надходило по офіційних каналах кооперації від промисловості до покупця, а решту становила закупка сільсько-

господарських товариств і союзів головним чином у «Плугатаря» [28, с. 5]. З 1926 р. «Плугатар» також значну частину своїх кредитів почав вести через сільськогосподарську кооперацію.

На засіданні правління «Сільського господаря» 22 липня 1926 р. було вирішено сконцентрувати також роботу з постачання палива та мастильних матеріалів, налагодити справу ремонту сільськогосподарської техніки [29, арк. 16].

За 5 місяців 1928 господарського року «Сільський господар» для здійснення весняної посівної кампанії

надіслав на місяць сезонних машин на 3,5 млн крб, із них плугів – 35 тис. шт., культиваторів – 11,7 тис. шт., букерів – 4,6 тис. шт., борін – 41 тис. шт., сівалок – 6,8 тис. шт. За березень ще планувалося надіслати 10 тис. плугів, 3 тис. культиваторів, 1,7 тис. букерів, 12,5 тис. борін та 250 сівалок. Для порівняння за цей самий період Укртрестсільмаш повинен був поставити 12 тис. борін та 2,5 тис. сівалок [30, с. 26].

Як відбувався процес зосередження машинопостачання у руках сільськогосподарської кооперації, демонструє наступна таблиця [31, с. 18].

Таблиця 2

Зростання обігів за системою сільськогосподарської кооперації у 1923-1928 рр.

Рік	Обіги «Сільського господаря» з машинопостачання		Обіги союзів		Обіги товариств		Загальний продаж на Україні (в тис. крб)
	тис. крб	% до продажу по Україні	тис. крб	% до продажу по Україні	тис. крб	% до продажу по Україні	
1923-24	2 759	39,4	3 579	51,1	2 056	29,3	7 000
1924-25	1 476	9,9	3 603	22,5	7 788	48,6	16 000
1925-26	4 677	16,7	7 833	20,5	17 457	62,3	28 000
1926-27	14 614	33,9	16 000	37,2	34 000	80,0	43 000
1927-28	27 018	50,0	2 880	60,0	40 800	85,0	48 000

З таблиці видно, що на початку періоду у 1922-1923 р. і 1923-1924 р. машинопостачання більшою мірою розвивалося на вищих щаблях і повільно на низових, де райсоюзи проводили роботу з машинопостачання значною мірою безпосередню продажу населенню, минаючи сільськогосподарські товариства. Цей період знесилив їх фінансове становище, особливо союзів, і у 1924-1925 р. стостерігався помітний відхід від машинопостачання. Обіги за цей же рік низового щабля і відносно, і абсолютно збільшилися під впливом значного збільшення попиту населення. Після річної перерви та фінансового оздоровлення, питама вага союзів і «Сільського господаря» з 1925-1926 р. почала збільшуватися, і розрив між окремими щаблями сільськогосподарської

кооперації зменшився. Уже 1927-1928 р. сумові обіги «Сільського господаря» згідно з планом доходять до 27 млн крб або не менше 50 % обігу України, союзів – до 28 млн крб, товариств – 40 млн крб або 85 % загального продажу на Україні. У низці районів, де середній щабель – союзи – і фінансово, й організаційно могли охопити справу машинопостачання згідно з постановою Української Економічної Народи, бази «Плугатаря» взагалі було згорнуто [30, с. 22].

Отже, вже на кінець 1920-х років сільськогосподарська кооперація стала провідною системою, яка повністю забезпечувала постачання сільськогосподарського реманенту селянським господарствам республіки.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Рум'янцеv В. Свято жовтня / В. Рум'янцеv // Українське скотарство. Науково-практичний журнал – 1926. – № 11. – С. 1-4.
2. Левенштам М. Диференціяція селянського господарства України / М. Левенштам // Земельник. – 1924. – № 3. – С. 8-19.
3. Вольф М. М. Основные линии сельско-хозяйственной политики Наркомзема / М. М. Вольф // Українська сільськогосподарська газета. – 1922. – Ч. 16. – С. 6-8.
4. Батюк І. Сільськогосподарська кооперація на Україні / І. Батюк. – Харків : Книгоспілка, 1925. – 136 с.; Маєвський Й. Сільсько-господарська кооперація. Її економічні підстави, теорія й соціальне значення / Й. Маєвський. – Х. : Книгоспілка, 1925. – 134 с.; Дешко Е. Кооперація на Україні / Е. Дешко, [під ред. М. О. Авдієнка]. – Х., 1927. – 100 с.; Одинцов О. Сільське господарство, хлібозаготівля та сільськогосподарська кооперація / О. Одинцов. – Х., 1928. – 32 с.; Морозов А. Г. Село і гроші. Українська кредитна кооперація в добу непу / А. Г. Морозов. – Черкаси : НДІТЕХІМ, 1993. – 274 с.; Марочко В. І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861-1929) / В. І. Марочко. – К. : М.Р. Kots Publishin, 1995. – 216 с.
5. Марочко В. І. Які форми кооперації існували на Україні в 20-ті роки / В. І. Марочко. – К., 1989.
6. Сільський господар. – 1924. – № 5. – С. 25, 29.
7. Центральний державний архів вищих органів влади (далі – ЦДАВО України), ф. 290 Всеукраїнська Рада сільськогосподарської кооперації «Сільський господар», оп. 1, спр. 182.
8. Батюк І. Сільськогосподарська кооперація на Україні / І. Батюк. – Харків : Книгоспілка, 1925. – 136 с.
9. Сільський господар. – 1925. – № 13-14.
10. Украинский экономист. – 1923. – № 9.
11. Сільський господар. – 1923. – № 10-11.
12. Сільський господар. – 1925. – № 5-6.
13. Селянський кредит. – 1926. – Ч. 5.
14. Сільський господар. – 1924. – № 1-2.
15. Сільський господар. – 1924. – № 7.
16. Вісті ВУЦВК. – 1924. – 26 листопада.
17. Сільський господар. – 1926. – № 4.

18. Ковалевський М. Основні потреби українського селянства / М. Ковалевський // Земельник. – 1924. – № 3. – С. 84-88.
19. ЦДАВО України, ф. 290. – Всеукраїнська Рада сільськогосподарської кооперації «Сільський господар», оп. 5, спр. 48.
20. Сільський господар. – 1925. – № 23-24.
21. Панченко К. З життя «Сільського господаря» / М. Ковалевський // Земельник. – 1924. – № 2. – С. 144-147.
22. Про кооперативну самодіяльність селянства // Земельник. – 1925. – № 2. – С. 97.
23. ЦДАВО України, ф. 290 Всеукраїнська Рада сільськогосподарської кооперації «Сільський господар», оп. 2, спр. 48.
24. Політика партії на селі // Радянський селянин. – 1926. – № 1. – С. 2-4.
25. Обіжник НКЗС за 14 квітня 1926 р. «Про сільськогосподарське машино постачання на 1925-1926 рік» // Бюлетень народного комісаріату земельних справ. – 1926. – Ч. 15. – С. 269-271.
26. ЦДАВО України, ф. 27 Народний комісаріат землеробства УСРР, оп. 7, спр. 140.
27. Где достать зерноочистительные и другие машины // Сам себе агроном. – 1926. – № 30. – С. 960.
28. Сільський господар. – 1926. – № 12.
29. ЦДАВО України, ф. 290 Всеукраїнська Рада сільськогосподарської кооперації «Сільський господар», оп. 4, спр. 2.
30. Вісник засівної кампанії і заходи сільськогосподарської кооперації. – Харків, 1928. – С. 23-24.
31. Коопероване село. – 1928. – № 4. – С. 14-18.
32. Коммунист. – 1923. – 7 июля.

РЕЦЕНЗЕНТИ: д.і.н., професор **Г. В. Боряк**; д.і.н., професор **Ю. В. Котляр**

© В. М. Лазуренко, 2011

Стаття надійшла до редколегії 07.09.2011 р.